



## BİR ADAK RİTÜELİ OLARAK BIBİ MÜŞKÜL\*

Dr. Öğr. Üye. Aylin ERASLAN\*

### ÖZ

Bu çalışma, 1982 yılında Hatay'ın Antakya ilçesi Ovakent Mahallesi'ne yerleştirilen Özbeklerin yüzyıllardır uyguladıkları Bibi müşkül ritüelini konu almaktadır. Bibi müşkül, içerisinde birçok sembolün yer aldığı, kendisinin de ana sembol olduğu, toplumun kültürel özelliklerini yansıtan, birçok aşamadan oluşan ve her aşaması dualarla tekrarlanan bir ritüeldir. Bibi müşkül, "müşkül" durumda olduğunu düşünen bireylerin, güç durumdan kurtulmaları amacıyla kendileri ya da bir yakınları tarafından Bibi müşküle adanan bir adak ritüelidir. Amacımız, Özbek kültüründe önemli bir işleve sahip olan bu ritüeli, onu uygulayan bireylerin gözünden görebilmek ve ritüele yükledikleri anlamı bağlamı içerisinde anlamaya çalışmaktır. Ayrıca kültürel kimliğin aktarımı ve kriz ortamında çözüm üretici işleve sahip olan bu ritüelin iç dinamikleri ve altında yatan sembolik anlamları analiz etmektir.

Çalışmada alan araştırma yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca katılımcı gözlem ve derinlemesine mülakat tekniklerinden de faydalanılmıştır. Alan araştırması Şubat/Mart 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Ritüelin her aşaması gözlemlenmiş, kayıt altına alınmıştır.

Sonuç olarak, Bibi müşkül sembolik anlamda, kadınları ve çocukları 'kazadan ve beladan' koruduğuna inanılan kutsal bir kadını temsil eder. İslam öncesi Türklerde Bibi müşkül kutsal ruh Umay Ana iken İslam sonrası Bibi Fatıma'dır. Ritüel, bireylerin manevi bir ihtiyaca karşılık bir araya gelmesiyle ilişkilidir. Katılım gösteren tüm bireylerin ortak dualarının, Bibi müşkül tarafından kabul edileceğine dair duyulan inanç, ritüelin ana temasını oluşturmaktadır. Bu açıdan ritüelin, kriz anında bireyleri yatıştıran, çözüm üreten bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Bibi Müşkül, içerisinde yoğun kültürel kodların yer aldığı, inanç (dua, kurban vb.) ve değerlerin harmanlandığı dinamik bir olgudur. Birçok gelenek ve göreneğin yanı sıra bu ritüelin, Özbek kimliğini pekiştirdiği ve grup kimliğinin diğer kuşaklara aktarılmasında rol oynadığı söylenebilir.

**Anahtar Kelimeler:** Bibi müşkül, ritüel, kimlik, sembol, Özbek

### BİBİ MÜŞKÜL AS A RITUAL VOW

#### ABSTRACT

This study focuses on the Bibi Müşkül ritual which is applied by Uzbeks that were settled to Ovakent neighborhood of Antakya district in Hatay province in 1982. Bibi müşkül, is a ritual which consists of various symbols-in which Bibi Müşkil is the main symbol-, reflects the cultural characteristics of the society and constitutes of several phases in which each phase is repeated with prayers. Bibi müşkül is a ritual in which a vow is made to Bibi müşkil by the person or the relatives of the person who is worried that he/she is in a "difficult" situation. Our aim is to see this ritual which has an important function in the Uzbek from the viewpoint of the people that apply the ritual and to understand it in a context with regard to the meaning attributed by these people. Our aims is also to analyze the internal dynamics and underlying symbols of this ritual which transfers cultural identity and has a function of solution finding.

In this study field study technique is applied. Furthermore observation and in-depth interview techniques were used. Field study was conducted between February 2012 and March 2012. Each phase of the ritual was observed and recorded.

\* Bu çalışma, 17-20 Mayıs 2018'de İkinci Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı'nda sunulan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

\* Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, hatayayel@gmail.com, ORCID NO:

In conclusion Bibi müşkül symbolically represents a holy woman which is believed to save women and children from 'accident and trouble'. In Turkey during the pre-Islamic period Bibi müşkül was named as "Umay Ana" and after Islam it was named Bibi Fatıma. Ritual is about people coming together in return for their spiritual needs. The main theme of the ritual is based on the belief that the prayers which are made all together by people that join the ritual shall come true by the power of Bibi müşkül. From this point of view it can be said that the ritual has the function of calming people down during crisis and finding solutions. Bibi müşkil is a dynamic fact which has deep cultural codes and it brings together believes (prayers, sacrifice etc.) and values. It can be said that along with several customs and traditions this ritual also reinforces the Uzbek identity and plays a role in transferring the group identity to next generations.

**Keywords:** Bibi müşkül, ritual, identity, symbol, Uzbek

### Giriş

*"İlk insan, soğumuş lav kayalarının üstüne çıkıp çevresine bakınca, kendisine göre değerlendirdiği iki şey gördü: Kendisinden aşağıda olanlar, kendisinden yukarıda olanlar...Kendisinden aşağıda olanlara aldırmadı ama, kendisinden yukarıda olanlardan ölesiye korktu. Uçsuz bucaksız bir doğanın ortasında ne kadar yalnızdı. Gökler gürlüyor, şimşekler çakıyor, yıldırımlar düşüyor, kendisinden pek güçlü hayvanlar saldırıp parçalıyorlardı. Kendisinden yukarıda olanların en üstünde gök vardı. Artık, yüzyıllar boyunca korkacaktı bu gökten, saygı duyacaktı bu göğe. Öylesine bir korku, öylesine saygı ki bu, gelecek kuşakların en akıllıları bile kendilerini bundan kurtaramayacaklardı. Milyonlarca yıl yücelik, tanıklık, güçlülük ölçüsünü mavi ellerinde tutacaktı gök." (Hançerlioğlu 1993:27).*

İnsanlığın yüzyıllardan beri devam eden doğayı kontrol altına alma çabası sonuçlanacak gibi görünmüyor. Son yıllarda insan zekâsı, yıllarca deneyimlediği ve kuşaktan kuşağa aktardığı tecrübeleriyle ümit verici adımlar attı. Ancak henüz insanlık evreni tam olarak anlamlandırabilmiş değil. Bu bilinmeyene yönelik korku, kaygı ve korunma içgüdüğü, evreni anlama ve algılama biçimi olan din olgusunun nüvesini oluşturdu. Din denilen düşün şekli, yüzyıllardır insanlığa kılavuzluk etti. Diğer bir anlamda insanlık geçmişten günümüze dünyayı din olgusuyla anlamlandırdı.

Bilim insanları, inanma ihtiyacının biyolojik bir ihtiyaca karşılık geldiğini düşünmektedir. Beynin bilgileri doğru olduğu şüpheli olsa bile kabule eğilimli olduğunu vurgulayan Alcock, insan beynini 'inanç makinesi' olarak niteler. Alcock, beynimiz ve sinir sistemimizin inanç üreten bir makine olduğunu, gerçeği, mantığı ve akli değil, hayatta kalmayı güvence altına almak üzere evrilmiş bir sistem olduğunu savunur (Alcock'dan 1995 akt. Bates 2009:439-440). Diğer bir deyişle, inanç bir bilme ihtiyacına karşılık gelen, deneyle doğrulanmamış olan bir varsayıma güvenme halidir (Hançerlioğlu 1993:216). Bu noktada bakıldığında din, zekânın, ölümü kaçınılmaz düşünmesine rağmen doğanın savunucu bir tepkisi olmaktadır (Hançerlioğlu 1993:34). Genel anlamda din, yaşamı anlamlı ve anlaşılabilir kılmaya yarayan doğaüstü güçler, simgeler ve ayinlerden oluşan bir inanç sistemi olarak tanımlanmaktadır (Bathes 2009:441).

Birçok düşünür, davranışların dini/din dışı olup olmadığı üzerinde kafa yormuş, din olgusunu tanımlama gayreti içerisine girmişlerdir. Din olgusu üzerine yapılan tanımların evrensel olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, Edward Tylor ölü ruhunun yaşayanlar arasında dolaştığı inancı olan animizmi tüm dinlerin temeli olarak

yorumlamıştır. Bu düşüncenin çıkış noktası, insanın uyku/uyanma, rüya, trans, sarhoşluk, ölüm vb. halleridir (Tylor'dan 1871 akt. Moris 2004: 164). Düşünceye göre ruh, uyku, trans, sarhoşluk vb. hallerde bedenden ayrılıyorsa, ölüm anında da bedenden ayrılıyor olmalıdır. Bedenin ölmesi, ancak ruhun yaşıyor olduğu fikri, ata kültürünün temelini oluşturur. James Frazer'e göre din, insan yaşamını ve doğayı kontrolü altında tuttuğuna ve yönlendirdiğine inanılan, üstün güçlerin veya gücün varlığına olan inançtır (Frazer'den 1963 akt. Özbudun 2007:63). Bronislaw Malinowski (2004) animizm, mana vb. inançlarda bulunan büyüü, insanların belirsizlik ya da tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarında diğer bir anlamda teknik gücün yetersiz kaldığı durumlarda insanoğlunun başvurduğu 'koltuk değneği' olarak değerlendirirken, Karl Marx dinin 'insanın afyonu' olduğunu ifade etmiştir (Köktaş 1998:120). Clifford Geertz ise dinin, 'özde güçlü duygusal çağrışımlarla yüklü ve insan varoluşuna bir rasyonel sayılabilen çok güçlü bir simgeler sistemi ya da ideoloji olduğunu söylemektedir. Din, bilinmeyenle ya da acı ve ıstırapla karşı karşıya olan bireyin olayları ilahi müdahaleyle açıklayabileceği bir araçtır. Geertz dini, kültürün özeti olarak ele alınmasını önerir' (Geertz'den 1966 akt. Bates 2009: 441).

Din olgusunun odak noktasını oluşturan rit ve ritüel kavramları sürekli tekrar edilen kalıplaşmış sembollerin grup içerisinde anlamlı bir metne dönüşmesidir. Ritus kavramı, yalın toplumsal alışkanlıklar, adetler, yani belirli bir değişmezlikle tekrarlanan hareket tarzlarını olduğu kadar doğaüstüne bağlı inançlara ilişkin törenleri de belirtmektedir. Gerçek anlamıyla rit, diğer adetlerden varsayılan etkinliğiyle değil, tekrarın oynadığı daha ağırlıklı rolle ayrılmıştır. Rit, her şeyden önce basmakalıplaşmış davranışlardır (Emiroğlu 2003:716). Ritüel ise, insanların duygu ve düşüncelerini, korku ve kaygılarını belirli kalıplarla tekrar ederek gerçekleştirdikleri görsel, işitsel ve ruhsal sembollerden oluşan bir iletişim şeklidir. Genel anlamda ritüel, 'doğaüstü güçlerin aracılık ettiği standartlaştırılmış tekrarlanabilen sembolik eylemler dizileri olarak' (Greaves 1997:469) ve 'semboller, kavramlar kullanarak bazı mistik güçlerin takdisini sağlamaya yönelik dinsel davranışlar' olarak tanımlanabilir (Goody 2017:48).

Yapısal-işlevsel ekolün temsilcilerinden Emile Durkheim'e göre din, kolektif bir olgudur. Dini ritüellerdeki müzik, şarkı ve büyüler '*kolektif coşku*' ve heyecanı ortaya çıkarır ve bu bilinç biçimlerinin sürekliliğini sağlar. Güçlü bir grup aidiyeti sağlar. Ritüelin bireyler arasında bir bağ oluşturduğunu, sembollerin toplumsal ahlaki duygular ve ortak kimlik hisleri ürettiğini savunur. Toplamların, kutsal olana tapınma ihtiyacını sağlamak için düzenli olarak ritüelde bir araya geldiklerine dikkat çeker. Ritüelde bedenler, semboller kullanılır. Bireyler bir araya gelir ve toplumu bir arada tutar (Özbudun 2007:113). Ritüellerin işlevsel yapısına vurgu yapan Durkheim ve sembollerin bireyler arası bir iletişim şekli olduğunu düşünen Geertz, ritüelin din olgusunun aktarımında ve anlaşılmasında belirleyici bir öneme sahip olduklarını vurgularlar.

Durkheim ritüelin, kutsal alan olarak belirlediği ve toplumun içinde yaşadığı dünyaya, bireyi tutkal gibi daha sıkı bir şekilde entegre etme işlevi gördüğünü düşünmektedir (Durkheim'den 1964 akt. Edgar 2007:318). Britanyalı antropolog Mary Douglas ise, insan topluluklarının ritüellerinin ve simgelerinin kendileri için simgesel olarak anlamlı ve düzenli bir dünya yarattığı görüşündedir (Douglas'tan 1977 akt. Morris 2004:368). Benzer bir şekilde antropolog Marvin Harris de gelenek, görenek,

din, ritüel gibi şeylerin adaptasyonu sağlayan stratejiler olduğunu vurgular. Din ve ritüellerin görevinin dünyanın dengesini sağlamak olduğunu düşünür (Harris'den 1980 akt. Özbudun 2007:155).

Redcliffe-Brown, Durkheim'in 'kutsal' ve 'profan' ayrımını temel alarak bu her ikisi arasındaki ayrıma dayanarak bütün büyüsel-dini eylem ve inanç alanlarını ritüel olarak tanımlamaktadır (Redcliffe-Brown'dan 1962 akt. Goddy 2017:31). Durkheim'in dini ritüelde görülen 'saygılı tutum' ve semboller gibi olumlu özellikleri ve ayrıca toplum dini ritüelin sembolik yansıması olduğu fikri Redcliff-Brown'u etkiler. O da ritüelleri sembolik ifadeler olarak incelemek ve sosyal işlevlerine bakmak gerektiğini düşünür. Talcott Parsons'da ritüelin sembolik yönüne vurgu yapar. Redcliff-Brawn anlam üzerinde durmasa da, insanların her zaman kendi simgelerinin anlamını bildikleri bir düzeyi olduğunu, fakat bunu sezgisel bir şekilde anladıklarını ve anlayışlarını nadiren sözcüklerle ifade edebildiklerini düşünür (Parsons'dan 1951 akt. Goody 2017:37).

Zambiya Ndembularının ayinsel simgelerini çözümleyen antropolog Victor Turner ritüeli, kendi bağlamı içinde yer alan simgesel anlamların yüklendiği toplum tarafından uygulanan davranışlar olarak tanımlar (Turner, 1976:536). İnsan simgeleştiren bir varlıktır ve o nedenle ritler, sembollerle oluşur. Her ritüel içinde ana bir simge barındırır. Ona göre zaten ritin kendisi ana bir semboldür. Ritüel simgesel anlamların yüklendiği, geleneksel bir uygulamadır. Turner, sosyal süreçlerde rastlanan ritüel sembollerini, zaman içerisinde diğer olaylarla olan ilişkilerini incelemeyi analiz edemeyeceğini söyler. Ona göre ritüel sembolü sosyal hayatta önemli rol oynar. Ritüel sembolleri sosyal hareketin bir parçasıdır ve içinde bulunduğu sosyal yapı ve zaman dilimine dair bağlam içerisinde analiz edilmelidir (Turner 1976:536). Belirli bir sembolün anlamını yeterli bir şekilde verebilmek için ilk olarak en geniş aksiyon alanı olan bağlamını incelemek gerekir. Turner için ritüeldeki temel anlam önemlidir. Sembolün toplumdaki anlamını üzerinde durur. Ritüel inancın akışkan hale dönüşmüş halidir. Semboller sürekli canlıdır. İnsanları harekete geçirir. Semboller toplumun içerisinde ses verir ve yatıştırır. İnsanlar ritüellerle sosyalleşirler. Çünkü ritüeller içlerinde bir hareket, bir iletişim ağı barındırır (Turner 1976:551).

Dini ritüel olarak sıralayabileceğimiz dualar, danslar, şarkılar, ikramlar (sunular), kurbanlar doğaüstü varlıkları ve güçleri olumlu şekilde etkilemek için kullanılan pratiklerdir. Bu uygulamalardan adak, dini ritüellerde önemli bir yere sahiptir.

Adak, Divanü Lūgat'it Türk'te 'ıdhuk, ıduk' şeklinde geçen ve "Kutlu ve mübarek olan nesne, ya da hayvandır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, sahibinin yaptığı adak için saklanır" (DLT C. I: 65) bu şekilde açıklanan kurban, Türkiye Türkçesinde "adak" şeklini almıştır (Bekki 2004:3). Arkeolojik buluntular, adak pratiğinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu ortaya koymaktadır. Adak genel anlamda ampirik yöntemlerle açıklayamadığımız doğaüstü güçlerin olumsuz etkisinden kurtulmak ve onlara daha yakın olmak amacıyla yapılır. Dilimize yerleşmiş olan kurban sözcüğünün kökü olan "krb" da Arapça anlamıyla yakınlaşma, bir bakıma akrabalık kurma anlamı bulunmaktadır (Erginer 1997:17).

Müslüman topluluğu arasında uygulanan kurban ritüelleri tek tanrılı bir din olan İslamiyet'in, doğaüstü gücü olan Allah'a sunulan, belirli özelliklere sahip şey ya da hayvan olarak betimlenmektedir (Erginer 1997:18). Kurbanlar genel anlamda kaza ve

belanın uzaklaştırılması, kabul edilen duanın teşekkürü, tanrıya barışıklığı sürdürme gayesi, bir kusurun ya da günahın affı için (kefare), yeni alınan bir araba, ev vb şeyler için, ölü için ve daha birçok sebepten dolayı kurban kesilmektedir. Bizim bu çalışmada ele aldığımız Bibi müşkül adak ritüelinde hamile gelinin kazasız belasız doğumunu yapması ve karnındaki bebeğin sağlıklı doğması dileğiyle ilgilidir.

### **Konu ve Amaç**

Bu çalışma, 1982 yılında Afganistan'dan Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilen ve Antakya'nın Ovakent Mahallesi'ne yerleştirilen Özbeklerin yüzyıllardır uyguladıkları Bibi müşkül ritüelini konu almaktadır.

Amacımız, Özbek kültüründe önemli bir işleve sahip olan Bibi müşkül ritüelini, içerden bir yaklaşımla, diğer bir deyişle onu uygulayan bireylerin gözünden görebilmek, neler hissettiklerini, neler düşündüklerini ve bu ritüele yükledikleri anlamı bağlamı içerisinde anlamaya çalışmaktır.

### **Yöntem**

Bu çalışmada alan araştırma yöntemi ve bu yöntemi destekleyen katılımcı gözlem ve derinlemesine mülakat teknikleri kullanılmıştır. Görüşmecilere, açık uçlu ve yarı açık uçlu sorular sorulmuştur. Açık uçlu sorular ile gözden kaçabilecek detayların tespit edilmesi hedeflenmiştir. Ritüelin tüm aşamalarında yer alan sembollerin, altında yatan anlamların anlaşılması için görüşmeler yapılmıştır. Alan araştırması, Şubat-Mart 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

'Kültürden gelen insanlar tarafından kullanılan sembollerin aktarılmasına dayanmayan her analiz şüpheye açıktır' yaklaşımından yola çıkarak Bibi müşkül ritüeli konusunda bilgi sahibi olan kadın ve erkek bireylerle görüşmeler yapılmıştır (Turner 2018:16). Amacımız elden geldiğince 'anlamayı' (verstehen) merkeze alarak Weberyan çözümleme yöntemiyle ritüel sembollerinin katılımcıların gözüyle nasıl anlaşıldıklarını diğer bir deyişle yorumlandıklarını anlamaya çalışmaktır.

Alan çalışması sürecinde Nevruz'da sümelek kaynatma pratiği, dervişhane ritüeli, peygamber ve beşik toyu vb. bir dizi ritüele tanıklık edilmiştir. Bibi müşkül ritüeli de bu ritüellerden biridir. Ritüele katılım gösterilerek, gözlem yapılmıştır. Dolayısıyla ritüelin ezoterik evrelerine tanıklık edilmiş ve ritüelin içerisinde yer alan sembolere ilişkin yorumlara ulaşılmıştır.

Araştırma grubunu Antakya'da yaşayan Özbekler oluşturmaktadır. Özbekler, Afganistan'daki iç karışıklıklar nedeniyle Pakistan'a ve oradan da 1982 yılında Türkiye'ye göç etmişlerdir. Türkiye'de Van, Gazi Antep, Hatay, Maraş ve Tokat'a yerleştirilmişlerdir. Bu araştırma Hatay'ın Antakya İlçesine bağlı Ovakent Mahallesi'nde yaşayan Özbeklerle sınırlıdır.

### **Bibi Müşkül Adak Ritüeli**

Özbekler için Bibi müşkül, bir kadın ritüelidir ve 'üremeyle' ilgilidir. Kadının hamilelik sürecinde karşılaşılabileceği olası bir tersliğe engel olma isteği üzerine ya da sürekli düşük yapan bir kadının hamileliğinin sağlıklı tamamlanması dileği ile gerçekleştirilir. Bu noktada ritüel, kadınların ve çocukların koruyucusu olduğuna inanılan kutsal ruh adına yapılır. Günümüzde bu kutsal ruh, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatıma ile özdeşir.

Bibi müşkül, içerisinde birçok sembolün yer aldığı, kendisinin de ana sembol olduğu, toplumun kültürel özelliklerini yansıtan, birçok aşamadan oluşan ve her aşaması dualarla tekrarlanan bir adak ritüelidir. Bibi müşkül, 'müşkül' (güç) durumda olduğunu düşünen bireyin, içinde bulunduğu durumdan kurtulma amacıyla kendi ya da bir yakını tarafından Bibi müşküle (kutsal kadın ruh) adanan bir adak ritüelidir. Bibi kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde, eski Türkçede 'hala', 'ana', 'büyükanne' vb. anlamında kullanıldığı görülür. 'Müşkül' kelimesi ise Arapça kökenli bir kelimedir. İçinde bulunulan duruma işaret eder.

Özbek kültüründe Bibi müşküle atfedilen özellikler, Eski Türk Mitolojisinde yer alan 'Umay ana' ile benzerlik göstermektedir. Umay ana, kadınları ve çocukları 'kazadan ve beladan' koruduğuna inanılan kutsal bir kadın ruhunu temsil eder. Bibi müşkül de, aynı özelliklere sahip kutsal kadın ruhudur. İslamiyet'ten sonra Özbekler için Bibi müşkül, Bibi Fatıma ile özdeşdir. Günümüzde Bibi müşkül ifadesi Bibi Fatıma anlamında kullanılır. Bibi Fatıma, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in kızı, Hz. Ali'nin eşidir. Bu ritüel, İslam ve İslam öncesi Türk inancına ait semboller barındırır. Bibi müşkül, 'Allah adına' yapılması, Kur-an'ı Kerim'den ayetler okunması, dualar edilmesi vb. semboller ile İslami özellikler taşımaktadır.

Bibi müşkül, kadınla ilgili her alanda olası karşılaşılabilecek her türlü güçlükte kadınların yanında olduğuna inanılan, kadınlara 'el veren', destek olan kutsal ruhtur. Özbek kadınları gündelik işlere, 'benim elim değil, Bibi Fatıma'nın elidir' şeklinde ifade kullanarak işe başla ve bu şekilde işlerin yolunda gideceğine inanılır.

Özbek kadınları, gündelik hayatta dastırhan<sup>1</sup> dokurken, ocak yaparken, sümelek kaynatırken ya da buğdayı çimlendirirken, doğum sırasında vb birçok işte 'Benim değil, Bibi Fatıma ananın eli' ifadesi kullanırlar. Burada amaç Bibi Fatıma Ana'nın güçlerinin geçmesini istemelerindedir. Diğer bir deyişle bu durum, işin Bibi Fatıma'nın yaptığı gibi kusursuz ve sorunsuz tamamlanması isteği ile ilgilidir. Çünkü Özbek kültüründe, Bibi Fatıma'nın tüm işlerin ustası olduğuna yönelik güçlü bir inanış vardır. Bu inanış, Türk halk kültüründe yer alan Ocak veya Ocaklık geleneği ile ilişkilendirilebilir. Ocaklık geleneği, Eski Türk inançlarında belirgin bir yere sahiptir. "Anadolu'da belirli hastalıkları sağıltmakta uzmanlaşmış, aileden olan ve el almış kişilere 'ocaklı' denir" (Emiroğlu, 2003:641). Anadolu'nun bir çok yerinde bu geleneğe ilişkin uygulamalar hala devam etmektedir (Öğür, 2010: 1231- 1246; Baysan 2014:77-84, Türkan, 2018:169-182). Bibi müşkül ritüelinde uygulanan "el verme" ve "el alma" pratiğinin aile içinde kuşaktan kuşağa aktarıldığı anlaşılmaktadır. Ocaklı, toplum içinde saygın ve bilge kişi olarak kabul gören mamadır. Mama, yeteneklerini kendi kızına verebileceği gibi kendi boyu içerisinde başka bir aileden kadına da verebilmektedir. Özbeklerde "El verme" pratiğinin kadınlar arasında gerçekleştiği görülmektedir.

Alanda tanıklık ettiğimiz Bibi müşkül ritüeli, aynı zamanda her yıl Mart ayında, baharın kutlanması anlamına gelen Nevruz bayramında kaynatılan sümelek tatlısı ile

<sup>1</sup> Dastırhan, Özbek kültüründe önemli bir yere sahip olan el dokuma yer sofrasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Eraslan, Aylın, 2015, Antakya'da Yaşayan Özbeklerde Kimlik ve Aidiyet, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, İstanbul, s.122.

beraber gerçekleştirilmiştir. Yörede ‘bibilerimizin (peygamberlerin eşleri anlamında) aşı’ olarak tanımlanan sümelek, buğdayın çimlendirilmesi ve suyunun çıkarılarak un ile beraber kazanda kaynatılması ile elde edilen tatlıdır. Özbek kültürü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Nevruz bayramının ana teması olmasının yanında aynı zamanda adak (sadaka) olma özelliği de göstermektedir. Alanda iki çeşit sümelek uygulaması ile karşılaşılmıştır. İlki Nevruz’da geleneksel olarak kaynatılır. Diğerisi ise adak sümeleğidir.

Tanıklık ettiğimiz ritüelin uygulayıcısı ve adağı adayan ‘mama’ adı verilen yaşlı ve bilge olduğu düşünülen kadın bir yıl önce torununun evlenmesi halinde Nevruz’da sümelek kaynatmaya niyet etmiş. Torunu evlenince ve eşi gebe olunca mama, gerçekleştirmesi gerektiğini düşündüğü iki adağı (sümelek ve Bibi müşkülü) bir arada yapmaya karar vermiştir.



**Fotoğraf 1:** Sümelek ve Bibi müşkül için kesilen adak

Sümelek kaynatırken kazanın dibinde kesilen kurban (horoz), aynı zamanda Bibi müşkül için de gerekli olan kurbanı ihtiyacını karşılamıştır. Yerel dilde ‘horoz soymak’ olarak ifade edilen bu uygulama, ‘kan akıtma’ olarak ifade edilmiştir.

Kurban kesme geleneği, Özbek kültüründe oldukça belirgindir. Genel anlamda kurban, ‘kaza ve bela’nın uzaklaştırılması, kabul edilen duanın teşekkürü, tanrıya barışıklığı sürdürme gayesi, bir kusurun ya da günahın affı için (kefaret), yeni alınan bir araba, ev vb şeyler için, ölümler için ve daha birçok sebepten dolayı kesilmektedir. Sümelek için kesilen kurban, tanrıya teşekkür etme mahiyetinde iken Bibi müşkül için kesilen ise hamile gelinin kazasız belasız doğumunu yapması ve bebeğini sağlıklı doğması dileğiyle ilgilidir. Diğer bir anlamda bu ritüelde kesilen kurban, hem teşekkür ham de kaza ve belanın defii için gerçekleştirilmiştir.

Bibi müşkül, hazırlıklarına birkaç gün önceden başlanmaktadır. Bu ritüel, sadece Salı günleri, hamile kadınlar için yapılır. Yörede ritüelin neden sadece Salı günü yapıldığına yönelik bilgilere sahip kişilere rastlanmamıştır. Bu konuya yönelik sorulan sorulara '*biz böyle gördük, böyle biliyoruz*' şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Ritüel sembollerinin yorumlanmasında bu tür cevaplarla sık sık karşılaşmıştır.

Bu ritüeli baştan sona kadınlar uygulamaktadır. Erkekler sadece kurbanın kesilmesinde rol almaktadır. Bibi müşkülde tüm işler akraba, komşular arasında dayanışma içerisinde yapılmaktadır.



**Fotoğraf 2-3:** Akraba ve komşu kadınlar dayanışma içerisinde hazırlık aşamasında birbirlerine yardımcı oluyorlar

Bibi müşküle gelen misafirler beraberlerinde şeker, bisküvi vb. yiyecekler getirirler. Anlatılanlara göre, eski dönemlerde Bibi müşkülde, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in döneminde olduğu gibi dut ya da kuru üzüm verilmekteymiş. Ancak günümüzde bunların yerini bisküvi ve şekerlerin aldığı söylenmektedir.





**Fotoğraf 4-5:** Hediyeleşme ve misafir karşılama

Özbeklerde misafirperverlik çok önemlidir. Misafir kapıda karşılanır, tüm misafirlere teker teker aile fertlerinin hatırı sorulur.



**Fotoğraf: 6-7:** Bibi müşkül'de misafirlere sunulacak adak yemeği (kesilen horozun eti ve özbek pilavı)

Hamile gelin, misafirlere kurban etinden, Özbek pilavı pişirir. Kötü ruhların uzaklaştırılması için ateşe *'ispen'* adı verilen tütsü atılır.



**Fotoğraf 8:** Misafirler beraberlerinde şekerlemelere ek olarak yörede *bağursak* olarak adlandırılan edilen yağda kızartılmış hamur getirirler.

Bu hediyeleşme 'karşılıklılık ilkesine' bağlı olarak gerçekleştirilmektedir. Özbek kültüründe birçok kutlama ve merasimde (düğünlerde, bebek toyunda, adaklarda, cenazede vb.) sıkça karşılaşılan hediyeleşme, kadınlar arası dayanışmanın bir yansımasıdır.



**Fotoğraf 9:** Yaşlı mamaların oturma düzenleri ve ibrikle el



**Fotoğraf10:** Yemek Sofrası

Yaşı ileri olan kadınlar eşikten uzak yerlerde oturturular. Bu oturma şekli, toplum içerisinde 'mama' bu yaşı ileri kadınların statüsünü de anlamamızı sağlamaktadır. Evin genç kızı ya da gelini misafirlere hizmet etmek üzere kapı ağzına yakın bir yerde oturur. Eller maşrapayla yıkanır ve dasterhan örtüsü (Özbek kadınlarının dokudukları sofraya örtüsü) yere serilerek yemekler (Özbek pilavı, bağursak, yoğurt, nan, şekerlemeler, çay vb.) sofraya getirilir. Ekmek (nan), ve şekerlemeler Bibi müşkül yemek merasiminin ana ikramlarıdır. Sofrada bulundurulması gerekir.



**Fotoğraf 11-12:** Artarda tekrar eden dua merasimi

Yemek merasiminden sonra, dua merasimi başlar. Yemekler yendikten sonra sofrada arka arkaya 4-5 defa aralıklarla İslam'ın kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'den ayetler okunur. Mama, duaları makamlı bir şekilde okur, topluca, bir ağızdan 'âmin' denilir. Dualar okunduğu esnada misafirlerin Bibi müşkül için getirdikleri şekerlemeler sofraya yayılmış halde bulunur. Vatanın varlığı birliği ve dirliği için topluca dua edilir. En son aşamada misafirler kendi dilekleri için herkesten dua beklerler. İsteyen katılımcılar dileklerini sesli olarak dile getirir ve bunun üzerine tüm katılımcılar bir ağızdan 'âmin' der. Tanıklık edilen ritüelde, bir katılımcı askerde olan oğlunun sağ salim evine dönmesi, diğer bir katılımcı hasta olan bir yakınının iyileşmesi ve bir diğeri ise gelininin hamile kalması için dileklerini sesli dile getirmişlerdir. Bu uygulama Durkheim'in '*kolektif coşku ve heyecanın*' ortaya çıkardığı, bunun da güçlü bir grup aidiyeti sağladığı görüşünü destekler mahiyettedir.

Bu ritüel, bireyler arasında bir bağ oluşturmakta, içerisinde yer alana sembollerin toplumsal ahlaki duygular ve ortak kimlik hisleri ürettiği görülmektedir. Özbekler, kötü ruhlardan korunma gereksinimlerini yerine getirmek için ritüellerde bir araya gelmektedirler. Ritüel içerisinde yer alan birçok sembol insanları birbirleriyle yakınlaştırarak bir araya getirmekte, ortak bir dil yaratmakta ve bu sayede grubu bütünleştirmektedir.



**Fotoğraf 13:** Hamile kadının eteğine 'okunmuş şekerlemelerin' atılması

Adağı adayan 'mama' sofraya saçılmış tüm 'okunmuş' şekerlemeleri gelen misafirlere eşit şekilde paylaştırılır. 'Okunmuş' şekerler semboliktir. Bu şekerlerin olmadık yerlere atılmasının 'günah' olduğuna ve ayrıca bu şekerlerden yiyen kişilerin dileğinin kabul olacağına inanılır. Toplanan şekerler, genellikle çocuklara verilir. Adına Bibi müşkül yapılan gelinin eteğine, misafirlerin şeker saçması beklenir. Buna Özbekler '*şeker çaçma*' derler. Etek kadının yuvasını, ailesini sembolize eder. Kadın eteğinde bir şeyler taşır, çocuğunu oturtturur. Bu uygulama düğünlerde gelinin başına, bebek toyunda bebeğin beşiğine saçılan şekerlerle aynı anlamı taşır. Bu şekilde kötü ruhların şekerlerin parlak görüntüsüne aldanarak dikkatlerinin dağıtacaklarına inanılır.

Şeker saçma pratiği arkasında derin anlamlar barındırır. Şeker saçma nazarın değmemesi diğer bir deyişle kötü ruhun tesir etmemesi için iyi ruhlara bir sunudur. Aynı zamanda, katılımcının kendilerinden gelebilecek 'nazarı' ortadan kaldırmak amacıyla da uygulandığı görülür. Şeker vermenin diğer bir amacı ise, neredeyse tamamı evli ve çocuklu olan kadınların, hamile gelinin de kendileri gibi 'kazasız belasız' doğum yapması ve çocuklarını büyütmesi şeklinde dua etmeleri anlamındadır. Bir nevi kendi sahip oldukları şansı ona da bulaştırma arzusudur. Katılımcılar, geline kendi şekerlerinden vererek, güç, iyi şans vermiş olurlar. Şeker, semboliktir. Şeker, kötü ruhların dikkatini dağıtacağı gibi, aynı zamanda tatlıdır ve iyi şeylerle özdeşleştirilir. Diğer bir yaklaşımda gebe kadının eteğine şeker saçmanın dileklerin kabulüyle bir ilişkisi vardır. Birey kendisine verilen 'okunmuş şeker', kadının eteğine atarak dilek tutar. Bu sayede dileğinin kabul olacağına inanır.



**Fotoğraf 14-15:** Mama tarafından bütün halinde iki ekmeğin (nan) dasterhana sarılması

Özbeklerin ifade ettiği şekilde söyleyebilirsek *'dasterhana sarılı iki tane kırılmamış nan'*, geline verilir. Hamile gelin, sofranın örtüsüne (*dasterhan*) sarılı bu iki ekmeği (*nan*), başının üzerinde taşıyarak mahallede gezer.



**Fotoğraf 16-17:** Hamile gelinin dasterhana sarılı ekmekleri başında taşıyıp mahallede gezmesi

'Dasterhana sarılı ekmeği başının üzerinde gezdirme', dasterhanın ve nanın güçlerini almak anlamına gelir. Ritüelin başından sonuna kadar, yer sofrasının üzerinde bulunan iki ekmeğin, buğday, un gibi bereketi temsil etmektedir. Diğer bir anlamda 'gelinin bereketiyle geldiğini' inancını sembolize etmektedir.

Özbekler için ekme, hem kutsal hem de koruyucudur. Beşikteki bebeğin başının altına ekme koyularak, kötü ruhların uykudayken bebeği rahatsız etmesine engel olmak istenir. Gece geç saate sokağa çıkan kişi yanına ekme alır. Diğer bir anlamda kutsaldır da üzerine basılmaz, kırıntısına kadar kaldırılır ve bir köşeye konur. Sofrada bulunan ekmeğe duaların da tesir ettiği, gücünün daha da arttığına inanılır. Dasterhan ve ekmeğin üzerine dua okunması ekmeğin ve dasterhanın gücünü artırır. Dasterhana sarılan 'okunmuş' ekmeğin var olan gücü daha da artar. Dasterhan da Özbekler için kutsaldır. Gelin bu gücü, başında taşıyarak güvenli alanından dışarı çıkar ve sokakta yürüyerek kötü ruhlara ve nazara karşı güçlü durumdayken kendini gösterir. Kötü ruhların hamilelik sürecinde kendisine yanaşmaması için bir gözdağıdır. Diğer bir anlamda da gelinin çevreye önemli bir eşikten geçtiğinin de ilanıdır. Gelin bu ritüelle eşikten geçmiş, statü atlamış ve daha önce hiç olmadığı kadar kutsal güçlerle korunmaktadır.



**Fotoğraf 18:** Adağı adayan mamanın, gelen misafirlere ellerini yıkamaları için su tutması ve ıslak ellerini kendisinin elbisesine silmeleri uygulaması

Bibi müşkülün sonunda adağı adayan 'mama', gelen tüm misafirlerinin eline maşrapayla su döker ve misafirler ellerini mamanın elbisesine siler. Misafirler dışarıya kadar uğurlanır ve ritüel tamamlanmış olur.

### Sonuç

Bibi müşkül, 'müşkül' durumda olan tüm kadınlara ve çocuklara yardım edeceğine inanılan kutsal kadın ruhudur. Bebeklerin ve çocukların koruyucusudur. İslam öncesi Türk kültüründe Umay ana ile ortak özelliklere sahiptir. İslam sonrası Bibi Fatıma ile özdeşir. 'Bibi müşkülün eli', 'Bibi Fatıma'nın eli' ve birçok kaynaktan geçen 'Bibi Umay'ın eli' ifadeleri aynı kutsal ruha işaret ettiği söylenebilir. Her üç ifade şeklinde de beklenti, kutsal kadın ruhunun, bu adağı adayan ya da söyleyen kişilerle (örneğin gücünün doğum yaptıran ebeye, doğum yapan kadına, hamile kadının bebeğini korumasına ya da kadına güç verip doğumunu sağlıklı yapmasına, işlerin rast gitmesine, yapılacak işin en iyi şekilde sonuçlanması vb.) bütünleşmesi dileğidir.

Kendisinin ana sembol olduğu Bibi müşkül adak ritüeli, sembollerle doludur. Bu semboller toplumlar içinde bireyler arası özel bir iletişim alanıdır. Emik bir yaklaşımla anlaşılması mümkündür. Bu ritüelde, sembollere genel olarak bakıldığında, ana tema kötü ruhlara karşı, kutsal kadın ruhunun kadını ve çocuğu koruması isteğidir. Kadına yol göstermesi, müşkül bir durumda yanında olması, üstesinden gelmekte zorlanılan işlerde 'el vermesi' isteğidir.

Bu ritüel içerisinde İslam öncesi ve İslam sonrası sembolleri barındırması bakımından dikkat çekicidir. Kutsal kadın ruhunu sembolize eden Bibi müşkül, sofraya ve gebe kadının eteğine şeker saçma, yıkanan elin elbiseye silinmesi, dasterhan içerisinde iki ekmek(nan) sararak gezme gibi uygulamalar ve bunların altında yatan anlamlar Eski Türk İnanç yapısını anımsatırken, İslam'ın kutsal kitabı Kuran'dan dualar okunması, kurban kesilmesi, Bibi müşkülün peygamberlerin eşleri 'Bibilerimizi' ve ayrıca özellikle Hz. Ali'nin kızı Hz. Fatıma'ya işaret edilmesi, bu ritüelin *Allah rızası* için yapıldığının söylenmesi vb. ifadeler İslami semboller olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Bibi müşkül ritüelinin İslamiyet ile birlikte zaman içerisinde karşılıklı etkileşime bağlı olarak yeniden üretildiği söylenebilir.

Bibi müşkül ritüelinin toplumun içerisinde birçok işleve sahip olduğu görülmektedir. Kriz ritüeli olan Bibi müşkül, Özbek kadınları için endişe ve belirsizliğe karşı yatıştırıcı bir işleve sahiptir. Ritüelin diğer bir işlevi ise kadınlar arası statü ve rollerin pekiştirilmesidir. Ritüelde toplum içerisinde bilge olarak konumlanan mama adı verilen kadınlara olan saygı her seferde tekrarlanır. Mamaların oturacakları yer, diğer misafirlere göre farklıdır. Kadınlar arasında yaşa ve tecrübeye bağlı olarak şekillenen statü ritüellerde belirginleşir. Mamalar sofranın başköşesinde, eşikten uzakta oturturlar. Gençler ellerini yıkamak için maşrapayla su dökerler ve hizmet ederler. Genel olarak bakıldığında Özbekler genç kuşakların ileri yaş erkek ve kadınlara saygı göstermesine önem verirler. Toplum içerisinde tecrübeli, sözü geçen ve bilge olduğu düşünülen erkek bireylere *Aksakallılar*, kadınlara ise *mama* denilir ve saygı gösterilir. Bu ifadeler aslında toplumsal statünün de bir göstergesidir. Ritüellerde bu statülerin hatırlatıldığı alanlardır.

Özbekler, Türkiye'ye göç ettiklerinde beraberlerinde anılarını, değerlerini, gelenek ve göreneklerini, inançlarını vb. getirmişlerdir. Dervişhane, Nevruz kutlamaları, Peygamber Toyu gibi Bibi müşkül de Özbekleri bir arada tutma işlevine sahiptir<sup>2</sup>. Genç kuşağın geleneksel ile yeni arasında kalma durumuna bir çözüm olarak düşünülebilir. Bireyin sosyalizasyon sürecinde ritüele tanıklığı ve ya ritüel içerisinde aktif görev alması, topluma entegrasyonda etkilidir. Farklı kültürel yapılar içerisinde bile, grubun nesiller boyu birlikteliğini, aidiyetini ve kolektif kimliğini korumasında ve sürekliliğinde etkili olduğu söylenebilir.

<sup>2</sup> Dervişhane, tüm halkın gıda ve para yardımıyla gerçekleştirilen bir adaktır. 'Hayrat' ya da 'Sadaka' olarak da adlandırılır. Nevruz ise bahar bayramıdır. Detaylı bilgi için bkz. Eraslan, Aylin, (2015), Antakya'da Yaşayan Özbekler 'de Nevruz Bayramı ve Nevruz Tatlısı: Sümek, folklor/edebiyat, s. 110-118.

Peygamber Toyu, Özbeklerin, Hz. Muhammed'in öldüğü yaşa (63), geldiklerinde kutladıkları peygamber toyu denilen kutlamadır. Detaylı bilgi için bkz. Eraslan, Aylin, age. 2015: s.119.

Sonuç olarak bu ritüel toplum içerisinde grup dayanışmasını ve birlikteliğini sağlamakta, toplumun kolektif hafızasını canlı tutarak, grup kimliğinin korunmasını ve aktarımını mümkün kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Bibi müşkül ritüeli, Özbek kimliğinin devamını sağlayan bir unsur olduğu söylenebilir.

## KAYNAKÇA

AYDIN, Suavi ve Kudret Emiroğlu, (2003) **Antropoloji Sözlüğü**, Ankara: Bilim ve Sanat.

BARFIELD, Thomas, (1997) **Anthropology**, Avustralya: Blacwell.

BATES, Daniel, (2009) **21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji**, (Çev. Suavi Aydın ve diğerleri), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

BAYSAN, Münire, (2014) Kütahya ve Çevresinde Sağaltma Ocakları Ve Yapılan Tedaviler, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 77-84.

BEKKİ, Salahaddin, (2004) Nevruz-Kurban İlişkisi ve Kurbanı Bağlı Olarak Yapılan Ritler-Pratikler, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 3.

EDGAR, Andrew, (2007) **Kültürel Kuramda Anahtar Kelimeler**, (Çev. Mesut Kardeşhan), İstanbul: Açılım.

EMİN Köktaş, (1998) **Din Sosyolojisi**, İstanbul: Vadi.

ERASLAN, Aylin, (2015) Antakya'da Yaşayan Özbeklerde Kimlik ve Aidiyet, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, İstanbul.

ERASLAN, Aylin, (2015) Antakya'da Yaşayan Özbekler 'de Nevruz Bayramı ve Nevruz Tatlısı: Sümelek, **folklor/edebiyat**, s. 110-118.

ERGİNER, Gürbüz, (1997) **Kurban**, İstanbul: YKY.

FİSCHER, Michael, (2011) **Kültürel Eleştiri Olarak Antropoloji İnsan Bilimlerinde Deneysel Bir An**, (Çev. Barış Cezar), İstanbul: Koç.

GREAVES, Thomas, (1997) **A Dictionary of Cultural and Critical Theory**, Ed. Michael Payne, Massachusetts, USA: Black Well.

GOODY, Jack, (2017) **Mit, Ritüel ve Söz**, (Çev. Damla Sezgi), İstanbul: Küre.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993) **Düşünce Tarihi**, İstanbul: Remzi.

KÖKTAŞ, Emin ve Yasin Aktay, (1998), **Din Sosyolojisi**, Vadi: Ankara.

LAVENDA, Robert, (2005), **Core Concepts in Cultural Anthropology**, Toronto: Higher Education, 77-78.

MALINOWSKI B. (2004) **Essentials of the Kula in Anthropology in Theory: Issues in Epistemology**. (Ed. R. Jon McGee and Richard Warms), USA: Mountain View:

Publishing, PP:157-172.



MORRIS, Brian, (2004) *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev. Tayfun Atay), Ankara: İmge.

ÖGER, Adem, (2010) Tarsus Ve Çevresinde Sağıltma Ocakları Ve Bunlara Bağlı Uygulamalar, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish Turkic**, s. 1231-1246.

ÖZBUDUN, Sibel, (2007) *Antropoloji Kuram ve Kuramcılar*, Ankara: Dipnot.

TURNER, Victor, (2018) *Ritüeller Yapı ve Anti-Yapı*, (Çev. Nur Küçük), İstanbul: İthaki.

TURNER Victor (1967) *The Forest Of Symbols "Aspects of Ndembu Ritual*, London: Cornell University, 536.

TÜRKAN, Kürşat ve diğerleri, (2018), Hatay Yöresi Halk Hekimliğinde Ocaklık Geleneği: Samandağ Örneği, **Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi**, . 169-182

<http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do> (erişim tarihi 02.06.2018)